

Jargivello

LA ROCA

Nº 4

XODOS
agost 2012



Brancal

COM DÈIEM AL BRANCAL DEL NÚMERO 3 de *La Roca*, enguany una gran part de les energies de l'Associació Cultural l'Argivello, fins al dia 9 de juny de 2012, s'han hagut d'invertir en la preparació i posada en escena a Xodos de la XIV Mostra Cultural de l'Alcalatén. Per una associació tan jove com nosaltres, organitzar aquesta Mostra ha estat un repte immens, per més que hem comptat amb la iniciativa i la capacitat de treball de moltes persones, de la Comissió de Festes, de l'Ajuntament i d'altres institucions, tots els quals compregueren d'immediat que aquesta fita no era exclusivament de l'Argivello sinó que ens incumbia a tots i entre tots l'havíem d'assolir. Al remat, tothom coincideix que ha sigut un èxit, tant de públic com d'organització. S'ha consolidat quant a oferta artesana, quantitat d'exposicions i tallers tradicionals, presència institucional –Universitat, Generalitat, diputats autonòmics, Diputació, alcaldes–, reconeixement mediàtic, etc.

Vist des de Xodos, la XIV Mostra quedarà en la memòria col·lectiva del poble com un esdeveniment ben important de la nostra història recent i, anant una mica més enllà, ens ha fet un lloc propi i ens ha valgut un gran reconeixement entre els pobles de la comarca i altres pobles veïns. També hi ha hagut errors, no hem encertat la manera de canalitzar la participació d'algunes persones, quan per nosaltres és d'allò més important que no ningú es pugui sentir exclòs dels projectes culturals de l'Argivello.

D'altra banda, des del punt de vista de les finalitats de l'Argivello com a associació, l'organització de la Mostra ens ha sigut de gran utilitat per diversos motius, dels quals podem destacar-ne tres:

1. S'ha fet visible per a tothom el paper dinamitzador de la cultura local, que motiva i justifica aquesta associació cultural, i s'ha evidenciat per a moltes persones que hi ha un espai molt ampli de participació col·lectiva en l'àmbit de la societat civil, ben distint i diferenciat del de la participació política partidista, però igualment legítim.
2. El procés seguit en la preparació de les exposicions, tallers i activitats, ens ha servit per aprofundir en la recuperació del nostre patrimoni cultural i etnològic. I ens ha descobert un camí per a catalogar i posar en valor tot el nostre patrimoni i poder, així, fer-lo útil al desenvolupament futur del poble.
3. Per últim, la magnífica valoració del poble i dels seus encants que feien els visitants ens ha servit, a més a més, per a constatar col·lectivament les possibilitats d'aquest poble i el seu indubtable atractiu per als forasters.

Tot plegat, aquests resultats ens animen a fixar-nos nous objectius a curt i mitjà termini. Com ara la rehabilitació de l'espai natural circumdant a la font de l'Argivello, la gravació documental de l'ofici d'albarder, la realització i documentació d'una batalla amb matxos a l'era del Fossar, l'elaboració d'un catàleg d'antigues fotografies de la gent del poble que tenim per les cases i altres projectes que anem madurant, com la recuperació plena del ritual de les Fogueretes. Ens queda feina per davant.

Rondalles i llegendes per a grans i menuts (I)

Artur Aparici i Castillo

AMB AQUESTES HISTÒRIETES de la sega encetem una nova secció de la revista *La Roca* dedicada a les rondalles i llegendes xodenques, amb la pretensió de recollir una dimensió de la cultura popular local que, pel seu caràcter immaterial, es troba en perill de desaparèixer.

En aquesta secció es recolliran històries i llegendes que algú contava quan, enmig d'una feina realitzada col·lectivament com ara la sega del blat, s'aturaven per a dinar. O rondalles que la gent gran contava als menuts asseguts a la vora del foc o que les dones es contaven mentre rentaven a les basses o mentre pastaven al forn; o llegendes que eren part integrant de les converses de rogle a la taverna...

Veureu que, sovint, són històries d'astúcia i de picardia, no sols de força, habilitat o destresa, les quals pretenen distraure però alhora transmeten implícit el missatge que cal estar espavilat i despert i parar compte en totes i cadascuna de les feines i facetes de la vida rural. En aquestes històries, s'hi valora de manera especial la capacitat de sacrifici dels personatges per a suportar esforços i circumstàncies extremes. Però, més encara i per damunt de tot, s'hi valora el dur a terme aquests esforços amb elegància i sense perdre el somriure. Quasi no mai, hi ha una conclusió moralitzant perquè el missatge sol estar implícit, potser no tant en les paraules com en l'estil o manera de contar la història. Recordeu que estan fetes per a contar-les de prop i de viva veu i no per a ser escrites i llegides. Llegir-les, que equival a contar-se-les un mateix, obliga el lector a afegir-li aquella intenció que el narrador oral comunicava a qui l'escoltava amb una expressió dels ulls o de les celles, amb un somriure subtil i guilopo, amb un to de veu sorneguer o gesticulant amb les mans.

Quant als poders, de vegades quasi sobrehumans d'alguns dels protagonistes, en cap cas es veuen com una humiliació a la resta dels personatges de la història, incapaços d'arribar ni de lluny als nivells heroics de sacrifici que arriben els protagonistes principals, sinó més aviat aquestes proeses es veuen com un repte personal amb un mateix per fer anar les pròpies capacitats i destreses més enllà del seu llindar actual.

Com veureu a continuació, us relatarem diverses llegendes breus, d'una èpica rural senzilla, que ens mostren un paisatge de segadors i segadores



Segadors. Foto cedida per Demetrio

esforçats i valents alhora que dignes, animats i feliços. Sentiments i sensacions aquests que, en la boca del lector, esdevenen agredolços pel contrast amb la duresa material d'una economia rural abundant en mancances i precarietats que es manté com a teló de fons de la narració.

Històries de la sega

Recaredo del Molí

1. SEGONS M'HAN CONTAT, hi havia dos homes al poble anomenats Lena i Llises que se les donaven de molt segadors. Una vegada venien de segar i es van trobar amb l'amo del mas de la Vega que, en saludar-los, els va convidar a fumar. Mentre feien la xarrada, l'home els preguntà en quants dies li segarien tot el blat que tenia plantat. Un d'ells, es va enfilar a una paret de la vora del camí i, parat damunt la filada de dalt, li contestà que en una setmana li farien la sega i es menjarien el bou que tenia pasturant al prat, el qual calculava que vindria a pesar uns 150 quilos en canal.

2. En una altra ocasió, estaven segant a Albocàsser quan se'ls presentà un senyor descalç i d'aspecte abandonat que amb acusada modèstia els va pregar si li podrien donar jornal. Moguts per la compassió que els inspirava, quedaren amb ell a l'endemà de matí a punta de dia al bancal on havien de segar. L'home es presentà puntualment al tall corbella en mà i, sense deixar-los opinar, es posà a la feina entremig dels dos. A les primeres braçades, els dos xodencs es van posar drets i fent-se senyes per damunt del llom del nou company s'indicaven si no haguera estat millor posar-lo a segar a una banda perquè no els fera nosa allà al mig, si tal com suposaven segava més a esplai que ells. Tanmateix, una miqueta més tard, Llises ja li feia senyals a Lena reclamant-li que espavilara, que el malvestit recent incorporat els guanyava.

Els mateixos, quan ja aquí al poble estaven contant tot açò mentre es feien un got de vi a la taverna d'Andreu, reconeixien que, al poc, va quedar ben clar com aquell home segava el doble que ells i que, a més a més, lligava el falcat¹ amb el dit gros del peu. En adonar-se'n d'aquest detall, van comprendre per quina raó anava descalç. El sol va anar prenent alçària i, a mitjan matí l'home, es va alçar dret i els digué: «per avui crec que ja en tenim prou, em diuen *el peó d'Albocàsser* i tothom em comentava que vostés segaven a muntó, és cert, però també és ben cert que no seguen tant com jo». Acte seguit se'ls endugué a sa casa, els preparà un bon dinar i els oferí la seua amistat més sincera i duradora.

3. Em van contar també com una vegada, mentre Lena i Llises segaven amb una colla al mas de les Calçades, van haver d'allargar-se al mas de Baix la

1. Falcat: Conjunt d'espigues o brins que omple la mà esquerra del segador amb cada dos o tres cops de falç i que es deixa en terra per a poder continuar segant.



Dones segant. Foto cedida per Demetrio

i Llises perquè me la va contar el tio Damià de l'Estepar. Per tant, el que ara us contaré degué ocórrer sobre l'any 1930. Els segadors protagonistes d'aquesta història eren Damià de Paleta —el de l'Estepar—, el Riello, el Sord del mas de Paulo, Hipòlito de Malusa i el Ventero, a més de l'home que els havia contractat i aleshores feia d'amo i lligava les garbes, que era Cornèlio del mas de la Font. Es van posar a segar de matí i a l'eixida de missa, que serien sobre les 12 de migdia, havien acabat de segar tot el bancal del mas de la Font, que ja sabeu com és de gran.

5. També em van contar d'una altra colla de segadors com, pròxim ja el final de la temporada de blat, estaven segant en un poble del Baix Aragó quan a la casa on s'acollien per a dormir es va acostar una senyora per demanar-los si un dels integrants de la colla podia anar a segar per a ella a l'endemà. Davant d'aquest encàrrec inesperat, els segadors es van rumiar que tant s'hi valia si no els suposava un guany massa gran, era un jornalet més i és sabut que, quan l'economia és escassa, tota pedra fa paret. Així que, després de comunicar-li a la senyora l'acceptació de l'encàrrec, van haver de deliberar sobre quin d'ells era el més apropiat per a complir el que acabaven de pactar. Finalment van resoldre que fóra Damià de l'Estepar l'elegit. A l'endemà de bon matí, la senyora amb una cavalleria carregada amb el menjar i amb diverses eines de segar, i Damià al seu costat també degudament equipat, marxaven cap a la feina. Arribats a la finca, com que el blat estava sembrat a solcs, Damià a peu de bancal va triar un solc arreu i es va posar a la feina d'immediat. Mentrestant,

Roca per a segar l'ordi. Un d'ells va marxar de matí amb el propòsit de fer aquesta feina i tan ràpid va ser que, a mitjan vesprada, ja tornava a estar a les Calçades. Sorpresos per la celeritat del viatge, els companys de sega van suposar que l'ordi que hi hauria per segar deuria ser ben poca cosa i així li ho van fer saber. Però, de sorpresos, van mudar en meravellats quan ell els va contestar: «sí, no era molt, només 7 cavallons; 70 garbes per ser exactes». Aquells homes sabien el que això significava: cada any passaven tres mesos o més segant sense descans, començaven a la Plana i acabaven al Baix Aragó.

4. En una ocasió més recent, i sé que aquesta història no és tan antiga com les que us he contat de Lena



Dones ventant. Foto Ernest Nabàs

la mestressa encara hagué d'anar a deixar l'animal a la caseta i es va incorporar a segar una mica més tard que ell. Tanmateix, al cap d'un parell de solcs d'anada i altres tants de tornada, la senyora no sols havia arribat a l'alçada de Damià sinó que l'havia passat al davant. No obstant, alguna expressió que segurament deguera veure en la cara del jornalero la va deixar cavil·losa i pensadora, tant és així que, en acabant de lligar i rematar l'última gavella² del solc que estava segant, es va quedar esperant-lo i, amablement, el va encarar mentre li explicava que no s'havia de preocupar gens perquè ella li guanyara, deixant clar que no pretenia rivalitzar amb ell: senzillament, aquella era la seua manera habitual de segar. En resposta, Damià li va manifestar serenament que, considerant la grandària de la finca i tenint en compte que ella tenia *aquella manera de segar*, potser no haguera sigut precis contractar-lo, ja que de ben cert ella sola se'n sobrava. Fet i fet, cadascú que s'ho mire com vulga, però segur que no us estranyarà gens si us dic que, quan acabada aquesta feina va comentar amb els companys de colla els fets que us acabem de relatar, les reaccions dels segadors van ser de bromes, rialles, xanxes, burles, gràcies i acudits.

6. Per acabar us contaré que una altra volta els personatges d'aquesta mateixa colla estaven també segant quan, a l'hora de l'esmorzar, la senyora de la casa els va dur el menjar al bancal com era habitual. Tots els segadors presents

2. Gavella: conjunt de falcats d'espigues amb els quals el segador forma una garba.



Descarregant garbes. Foto Ernest Nabàs

se n'adonaren que la dona que els feia de mestressa estava embarassada — cosa que resultava absolutament evident perquè l'embaràs estava molt avançat— i, amb un arranc de gentilesa col·lectiva, la saludaren cadascun d'ells el més afablement que van saber. Quan es va fer migdia, tal com era costum, la dona es presentà de nou, ara per dur el menjar corresponent al dinar. Ella els va saludar de nou cordialment i amablement, però la seua franca salutació no va obtindre resposta. D'aquell grapat d'homes ningú no va ser capaç de tornar-li la salutació, la sorpresa els va eixugar la gola i es van quedar sense paraules. Havien quedat muts de sorpresa i admiració profundes davant la impressionant fortalesa d'aquella dona que, entre la primera i la segona visita del dia, havia donat a llum i, damunt, els havia fet el dinar.

Records d'un xiquet que feia de tabaleter

Juan Badenes
Tabaleter

ALLÀ PELS ANYS 40 DEL SEGLE PASSAT, no ho recordo exactament, potser el 1945 o 1946, quan jo tenia més o menys 14 anys, vaig pujar per primera vegada a Xodos amb el dolçainer de Tales, el tio Palanques; ell ja era un home. Pujàvem a peu des de Tales carregats amb els nostres instruments i, en arribar a la Lloma, ens vam perdre; no sabíem ben bé quin camí havíem



L'autor d'aquest article acompanyant al dolçainer

de prendre. Un poc esporuguits, perquè era temps de maquis i Guàrdia Civil, vam arribar a un mas i vam trucar a la porta. En contestar des de dins i identificar-se el tio Palanques com el dolçainer de Tales, ens van obrir la porta i ens van rebre molt bé. Ens van acompanyar fins un lloc de la Vega on ja es veia el poble. Era nit fosca però podíem veure el poble perquè feia poc que havien posat la llum elèctrica, em va explicar el tio Palanques.

Amb motiu de la inauguració de la llum aquell any, i només aquell, les festes es van fer el primer diumenge d'octubre, contràriament a tots el altres anys que vaig pujar, que es feien sempre el segon diumenge de setembre.

Dolçainer i tabaleter vam fer cap a casa de l'alcalde, el tio Joan (el pare d'Erundina); d'ella, recorde que era una xica un poc major que jo. Allà, ens vam hostatjar. Entre els records que tinc d'aquell i altres anys que vaig fer de tabaleter a Xodos, destacaria els pastissets: encara puc recordar-me'n perfectament del seu bon gust.

Posteriorment, vaig pujar altres anys a festes, sempre fent de tabaleter. Cada any era el mateix, diumenge a la vesprada-nit fogueretes i ball rodat; dilluns de matí, despertada i pujada a Sant Cristòfol. Les fogueres, les feien molt altes per obligar-nos a parar i tocar més estona. Això no agradava sempre al tio Palanques!

Ens quedàvem a casa de l'alcalde o bé a cal Clavari. Recorde també altres anys d'haver dormit a ca Recaredo, al Molí; recorde un llit molt alt i jo, que era un xiquet, havia de fer grans esforços per pujar-hi.

Són moltes les persones que recorde amb gran afecte d'aquells anys, en citaré algunes que segons m'han dit ja no hi son: l'organista (el tio Pere), el capellà (un home alt i prim), el tio José Socs, la tia Bienvenida (de la fonda), el Correu... Segur, me n'oblidaré molts, perquè han passat tants anys i la memòria ja té alguna llacuna.

Una vegada acabades les festes, també de nit, tornàvem a peu per la Xaparra per a agafar l'autobús.

Racó poètic

Joaquim Escrig Fortanete

Bancal a l'Alcalatén

Sense cap afany
de transcendència,
la paret d'aquest vell bancal
sobre el barranc vertiginós
parla d'algú
que va deixar,
escrit en pedra,
el seu desig de sobreviure
a la fam de cada dia.

Dic

Jo limite
pels peus
amb la terra que m'arriba als ulls.

Pels costats
amb els cossos que sóc capaç
d'abraçar.

I pel crani
amb els perfums del forest
i el vol dels ocells al caure el sol.

Per això dic,
des de la trona de fang
i blaus que m'eleva i envolta,
ara i ací:
visc!

L'alzina

Al vent de la nit vella
s'adorm l'alzina fosca
guardant en les branques
la remor d'un temps ple de gent.

A l'ombria,
sota una penya
tallada a colps d'estius,
els seus records de fusta
s'arreguen a la cogulla
—que com tots sabeu és el cervell
[dels arbres.

Avia, besàvia, mare i filla
van conèixer,
a la seva ombra ,
la carícia violenta del mascle
i no lluny d'ella,
a la casa de la carena,
la besàvia,
terra fecunda d'un temps passat,
parí la dona jove
mare de la mare
de la filla lleugera,
volandera,
que amb ales de fam,
ha baixat,
amb tota la terra verge que el cos
[li sustenta,
a parir els fills al pla
on hi ha,
o diuen que hi ha,
farina morena.
Era aquell un temps ple de gent
fugida.

Coves i maquis

Josep Luís Viciano Agramunt

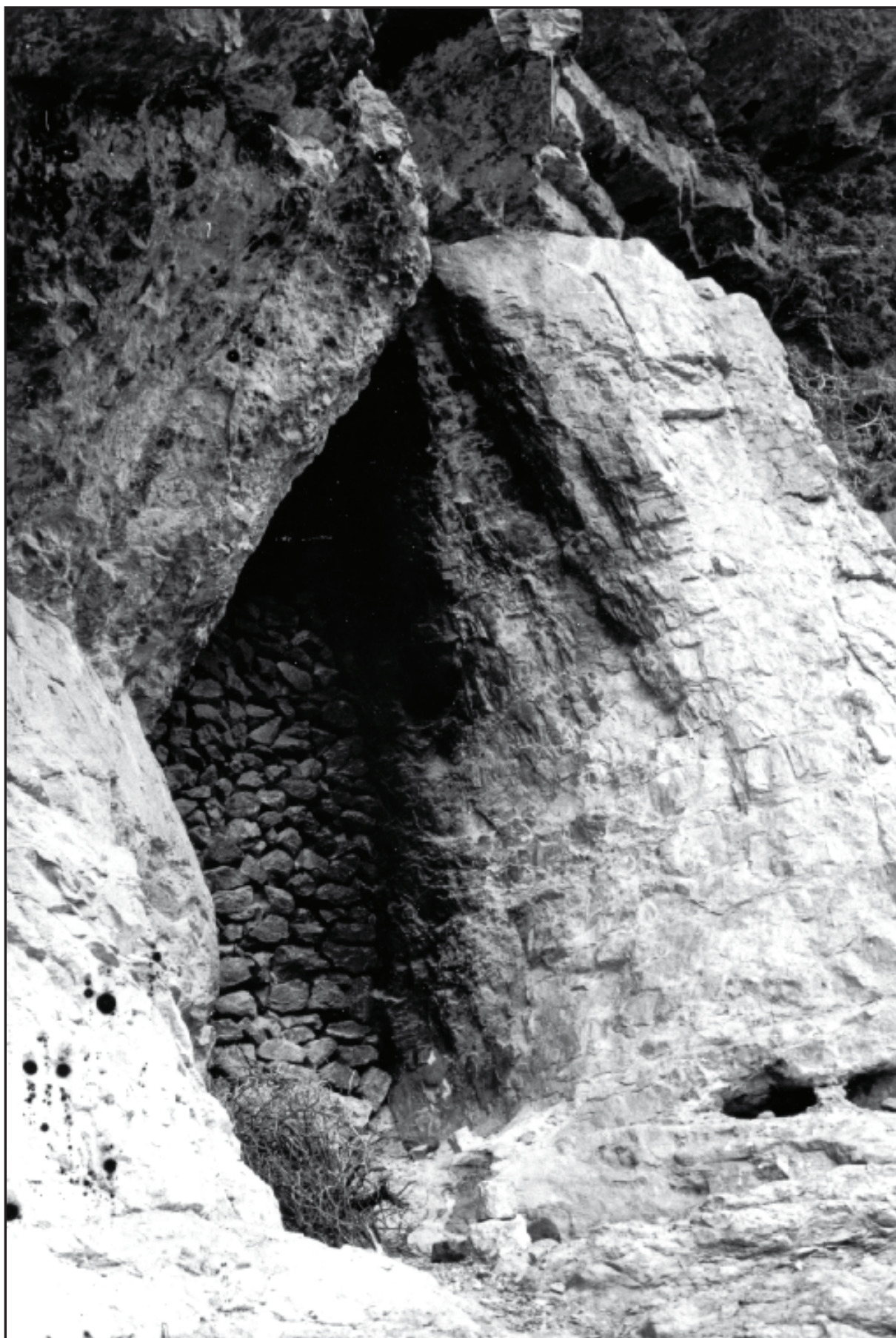
A FINALS DE L'ANY 1834, durant la lluita contra les partides carlistes, al Maestrat de veritat, el de Montesa, s'ordenà per l'autoritat militar l'emparedament de portes i finestres de masos, ermites i altres construccions rurals. Poc després, en la primavera de 1835, es va manar de nou el tancament de masos, ermites, construccions de camp i a més, coves i tota mena d'amagatalls; també s'ordenà la concentració de la gent camperola, generalment en poblacions, on acudien amb queviures i amb els bestiaris. Però, l'arribada del temps de la sega i la recol·lecció dels productes del camp va motivar l'anul·lació per les autoritats d'aquesta ordre d'agrupament i el retorn de la gent a treballar a les finques.

Novament, l'abril de 1843, es va manar cloure totes les construccions camperoles i les cavitats i, d'aquestes, a més s'emblanquinava la tanca perquè es coneguera o s'evidenciara qualsevol alteració posterior.

Passats els anys, la guerra civil de 1936/39 deixa el seu rastre de successos pel que fa a la cloenda de coves i avencs. Sempre hi ha qui no fia en la poca paraula dels guanyadors, no es presenta quan el reclamen o roman a la muntanya sobrevivint com pot. En ocasions, aquest fer constitueix el ferment d'una possible activitat guerrillera.

Ve després la Guerra Gran i, ja amb els alemanys fora de França, es pensa aprofitar l'experiència i les armes contra els franquistes. Primer, amb el desafortunat episodi de la vall d'Aran que pareix més cosa de polítics que de guerrillers o estratègies; després, amb una actuació més guerrillera, encara que no va faltar mai la intromissió dels polítics, actuació que va finalitzar en caure l'últim anarquista guerriller, no subjecte a les ordres de ningú.

Les guerrilles de la postguerra, conegudes pel nom de *maquis* degut a les seues activitats en la resistència francesa contra l'ocupació alemanya, van ocasionar que, en combatre-les, es tornara a tàctiques i actuacions ja emprades el segle anterior en els episodis contra els carlins. De com s'actuava en tenim alguns testimonis, els quals ens conten com al mas anava un membre de les forces encarregades de la repressió, generalment amb grau de caporal o sergent, que contactava amb el masover o, si era el cas d'una masada important, amb el més representatiu dels veïns, i li demanava per les coves o cavitats dels voltants que podien servir d'amagatalls guerrillers, per a després ordenar-



Forat del Falcó, amb la boca encara paredada l'any 1964. Foto Josep Lluís Viciano

li'n l'emparedament. El masover, que d'aquesta manera resultava complicat, buscava la col·laboració dels altres habitants del mas i hi tancaven la cavitat, costara el que costara, algunes vegades uns quants dies, com el forat del Falcó, pròxim a Gargant.

Un cas graciós és el del mas de Montoliu, la masada més important de la rodalia i per això, lloc que feia de punt d'agrupament de les gentes dels masos més menuts. Allà, hi va aplegar un sergent, el qual, mentre consultava els mapes, va trobar, per la part del Collado, unes *cuevas del Sastre* i va decidir que s'havien de paretar. Pròxims a les esmentades cavitats, però en aquesta banda de la ratlla lingüística, els masovers de la part de Xodos les coneixen com *la cova Plana*, degut a les seues característiques, no gens aprofitables com a amagatalls, i així li ho van fer saber al sergent; però aquest s'encabotava amb el seu tancament. Al remat, no els va quedar més remei que fer-li-ho veure sobre el terreny i, a les coves, van marxar tots, masovers i guàrdia civil, que una vegada allí se n'adonà de la raó que tenien els camperols. La informació ens la va donar el Sr. Agustí del mas de Montoliu, a primers dels anys seixanta.

Sobre altres emparedaments tenim un testimoni arreplegat l'agost de 1970 relatiu al forat del Llop, a terres de la Carrascosa. El Sr. Antonio, masover del mas en temps de les guerrilles, va rebre l'ordre de paretar aquesta cavitat. Un bon amagatall que ja s'havia utilitzat per a tancar bestiar en temps de guerra. Li ho van manar i ho va fer. També volien que paredara el forat del Porc però es negà, possiblement per trobar-se aquesta cova fora de la finca.

L'agost de 1972, el Sr. Batiste de les Roques Llises, el masover en temps dels maquis, ens dóna la següent informació: allà, hi va anar un caporal de la guàrdia civil que els va manar l'emparedament de les cavitats i van fer el forat Fondo i el forat del Porc, aquell que ja s'havia negat a tancar el Sr. Antonio. Ho van fer alçant paret de pedra en sec i amb emblanquinat posterior, perquè es coneguera amb facilitat qualsevol alteració posterior de la tanca; es va fer així per ordre estricta del caporal.

Quant a informacions de la presència de les guerrilles per aquells indrets, poca cosa hi ha testificada. Un testimoni és que va aparèixer un tronc disposat en la vertical d'accés a l'avenc de l'Ombria, cavitat propera als trencalls de Fraga, i que la gent pensava que era cosa dels maquis.

L'altre testimoni ens refereix la desfeta d'una partida del maquis a la lloma Saltadora. Sols va escapar un guerriller. De nit, per delació d'un camperol, foren localitzats i encerclats per forces de la guàrdia civil. Un dels maquis va intentar protegir-se amb una manta i, cobert amb ella, va morir. Per a fer de jaç, tenien pells d'ovella. Disposaven de molta càrrega i la gent dels voltants pensava, per això, que el mateix masover que els va fer el transport era el que els havia delatat.

A Xodos, per dalt de les cases...

Miquel Gómez i Garcés

Sortilegis:
*accions tendents a utilitzar els poders dels esperits
amb mitjans ocults als profans*

Unes notes sobre les cobertes de Xodos

EL PATRIMONI CULTURAL de les nostres comarques és ric en molts aspectes. Les darreres dècades, des que la gent ha començat a (re)tornar als seus pobles, i mamprén la reforma dels seus habitatges, la transformació de la façana urbana –i la coberta– de cada població ha encetat un ràpid camí de destrucció del seu patrimoni arquitectònic, constructiu i cultural, la qual cosa cal entendre que ha estat motivada per manca d’informació i de transmissió oral de tot un bagatge cultural centenari. I, ara, aquest patrimoni caldria recuperar-lo procurant la protecció d’aquells elements materials els quals la seua pervivència sembla que serà de curta durada; ens referim a dos elements que han passat de ser visibles i amb una funció definida de protecció de la llar a estar amagats, tapats o directament suprimits: el ràfec pintat (ràfec, ràfel, volada, aler...) i que conduïa l’aigua de la coberta al carrer, i els espantabruixes situats als extrems més elevats de la coberta.

Les cobertes de teula –ja se sap– esdevenien elements constructius importants quan la pluja era habitual –hi havia la necessitat d’enviar l’aigua ràpidament fora de la casa– i les actuals tècniques impermeabilitzants eren poc usuals. Ara, amb allò dels materials de nova tecnologia (plàstics, PVC, planxes metàl·liques...) ¹ les cobertes inclinades de teula resten un element quasi històric, quan no directament antic i inútil (ara pertoca la coberta plana on posar la rentadora i la zona d’estendre la roba, en substitució de la falsa, el més amunt, l’andana), i les volades ja no són necessàries.

Aquelles cobertes s’acaben amb dos elements característics: 1) el remat de la carena –la zona més alta de la coberta– amb una peça ceràmica corbada apuntant al cel; i 2) la banda inferior –la més baixeta– amb la volada de rajola i teula ceràmica, pintades bé amb calç (amb diferents colors), bé amb pintura

1. Tots d’escasses qualitats ecològiques i poc sostenibles.

al forn (tipus socarrat) de les quals es té constància documental i material des del segle XIII. La gamma més extensa que s'hi troba és la les volades pintades amb un triangle.

S'ha produït un canvi de costums constructives, amb la manca de contacte entre vells i nous paletes, així com la introducció traumàtica de nous materials els quals originen un trencament entre dues formes de construir, entre dues societats que ara ja s'han diferenciat dramàticament. S'inicia el canvi de fesomia en les cases i les seues façanes d'una manera més pronunciada als pobles que a les ciutats (cosa que aquí ja feia anys que s'havia encetat). Tot i comptant amb els plans de reforma interior, moltes cobertes s'han malmés i altres s'han eliminat i, amb això, tota una manera de protegir els edificis.

L'estat de la qüestió

A diverses poblacions de les comarques de Castelló, encara hi perduren tot un grapat d'elements constructius ubicats a l'exterior de les edificacions més antigues,² els quals han perdut en la vida i la consciència col·lectiva el seu fonament o el seu motiu d'existència. Han estat elements que definien un tipus de protecció de l'habitatge i els seus residents, a manera de sortilegi.

Aquests elements protegien –dins d'un molt variat conjunt de creences populars i religioses– de tot tipus de possibles circumstàncies: fred, calor, pluja, calamitats de la natura, bruixeries, malalties, encanteris..., que podien malbaratar la vida de cada dia³. I s'empraven per a aquesta tasca elements visibles i simbòlics (puntes de ceràmica a la coberta, volades pintades amb triangles rojos o blancs (dents de llop), textos i grafismes en façanes, etc.⁴

La renovació urbana a molts dels nostres pobles i el tipus de vida menys marcat per la natura que s'enceta amb el menyspreu de la vida i la mentalitat rural,⁵ fa que molts d'aquests elements siguen eliminats. A més, la diferent manera de construir i el trencament de la transmissió oral de costums i hàbits constructius, juntament amb l'ús de nous materials emprats en la renovació i reparació del parc d'habitatges, fa que molts d'aquests elements simbòlics perden el seu sentit cultural i protector. En tot cas, si es mantenen, és per ser

2. La quantitat d'elements supervivents està en funció directa de la distància efectiva de la capital, Castelló, i d'altres centres receptors de població, tenint un major nombre de ceràmiques pintades i altres elements protectors aquelles localitats de l'interior com ara les situades als Ports (Morella, Villoses...) i a l'Alcalatén (Vistabella o Benafigos). També passa a les localitats de l'Alt Maestrat i de l'Alt Millars.

3. Navarro (2003).

4. Altres més expressius i duradors amb l'ús del ferro: puntes de ferro en balcons i reixes (Benlloc), galls en penells (Cincorres), desguassos metàl·lics de coberta (Herbers); elements vegetals en portes i balconades que cal renovar periòdicament: potes de gall, creutes de fusta, flors seques (Ares, Benassal).

5. Aparici (1999): «El món urbà és el món culte, l'inculte és el món rural. La cultura del món rural no és una altra cultura, és una incultura. Això ha anat generant un sentiment importantíssim d'autoodi cultural, de sentiment d'odi cap al propi món rural, que en el marc d'aquell procés d'èxode rural esdevenia natural»

o semblar un element decoratiu o per estar abandonada la construcció i per res més.

Diversos significats protectors

A la població de Xodos, trobem tan sols dues modalitats visibles d'elements protectors o exorcitzadors pel que fa al món de la construcció; d'una banda, a sobre de les cobertes –a la carenada o cavalló– l'anomenat **espantabruixes**,⁶ format per un tros de teula tallada en sentit transversal, es a dir deixant una peça corbada apuntant cap al cel que se situa al final del cavalló com a remat punxegut, i que faria el paper de protector o de defensa de la casa. També a Xodos, hi ha una peça localitzada que és un retall de ceràmica en vertical. D'altra banda, hi ha el **dibuix de triangles o dent de llop**⁷ a sota de les volades de la coberta, amb les rajoles i les teules pintades, bé amb el triangle de roig l'interior, bé amb blanc fent el triangle pintat en reserva, per fora d'aquest; i, en qualsevol cas, sempre és pintada només la meitat de la peça que és la que quedarà a vistes. D'aquests dos elements, en queden ben pocs a Xodos. A la plaça de Sant Cristòfol, hi ha una volada única amb dibuixos de vegetals (una mena de tija amb fulles) ubicats a dins del triangle (figura 14).

Descripció dels elements

L'espantabruixes

És un tros de teula retallat transversalment (figura 01), restant una peça corbada la qual podrà posar-se en la coberta de diverses maneres i amb un variat nombre d'elements. El més elemental és el d'una sola peça i sempre en direcció al cel, com a la casa de Xodos (figura 02). Altres combinacions seran de dos, a Sorita; tres, a Herbers; quatre, a Herbers; i cinc, a Morella (figura 03). Una altra mena de figures al·legòriques o protectores són les situades a les cantonades de les cobertes i construïdes únicament amb teules lleugerament apuntades cap a l'exterior figurant un element de defensa amb cinc peces, com a l'església de Sorita.

També podem considerar, dins del camp dels espantabruixes (en altres llocs així és considerada), la col·locació de diferents elements al damunt de les xemeneies amb forma punxeguda (pedres de punta, etc.), així com cànters o canterelles, com a Benafigos, tant en els funerals com en la carena de les cobertes.

6. Lladó (1989).

7. Coll (1996).

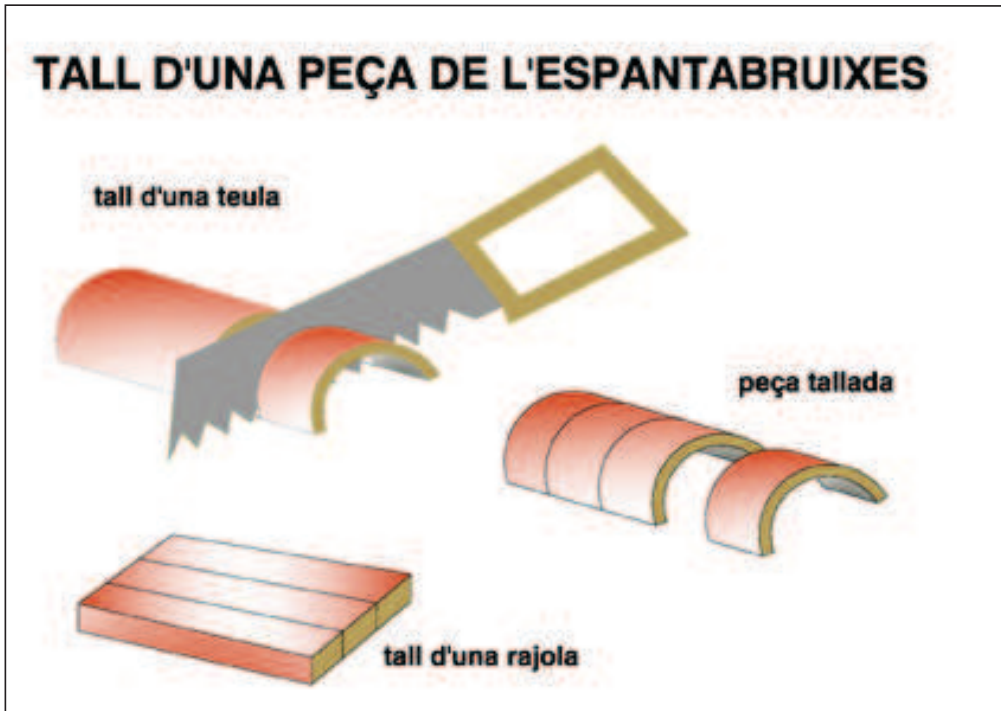


Figura 01. Com obtindrem les peces d'un espantabruixes

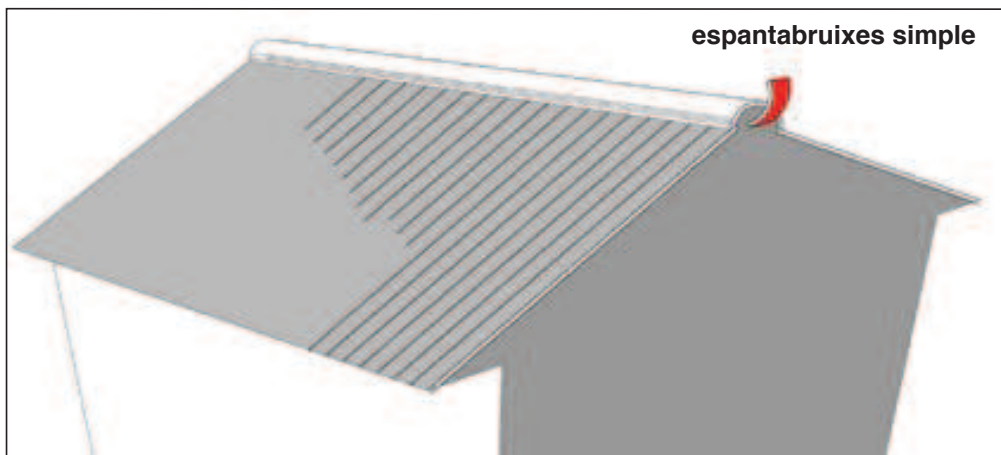


Figura 02. Xodos

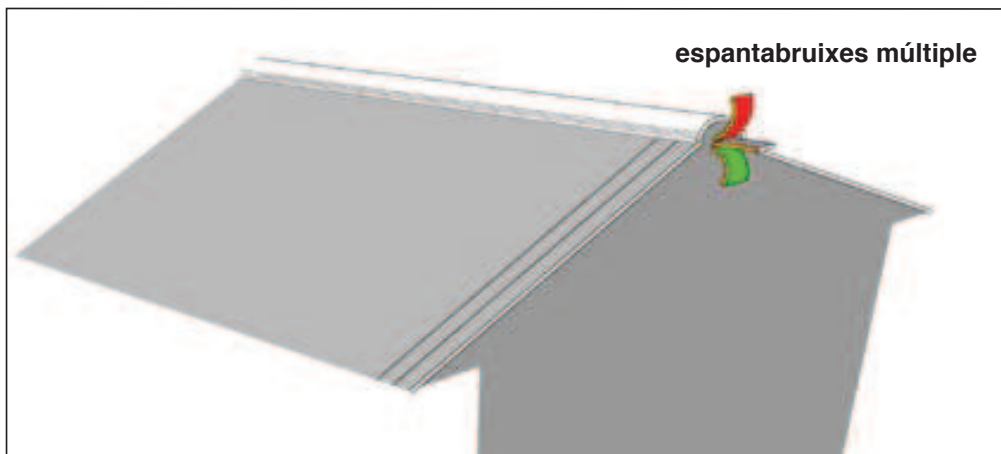


Figura 03 Morella

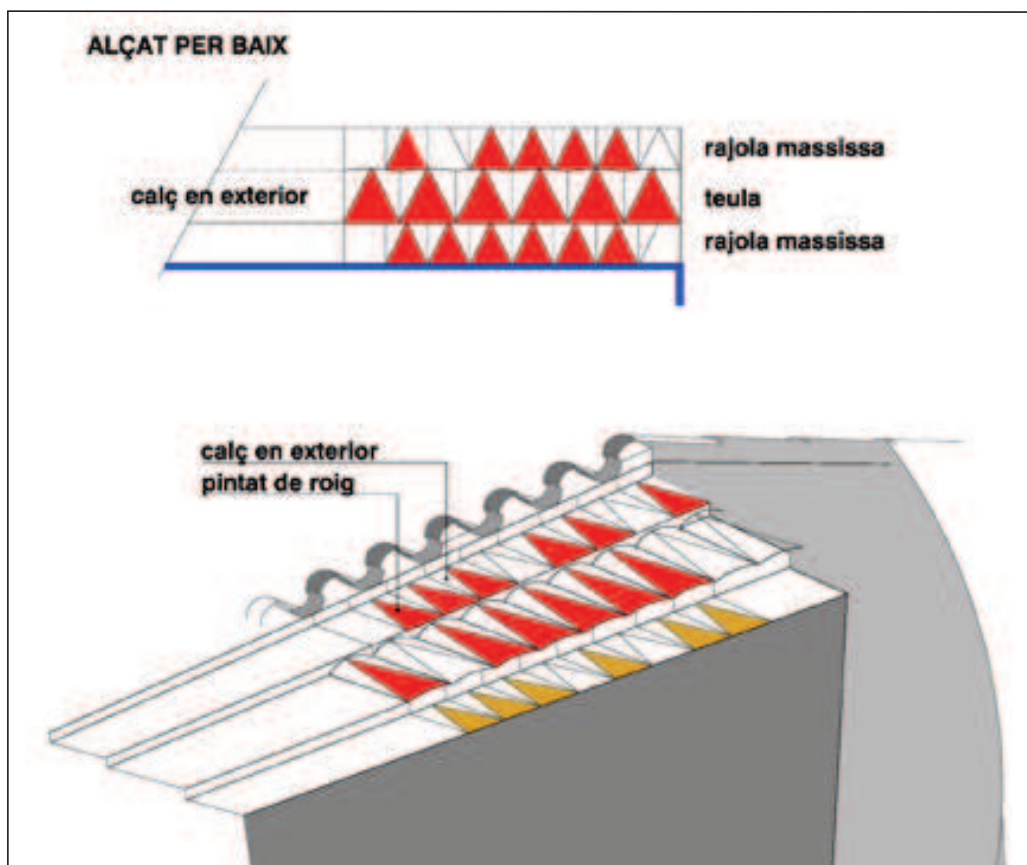


Figura 04. Volada a Xodos

Les volades pintades

En tenim uns quants exemples i amb variada tipologia. Pel que fa al nostre territori, podem simplificar-les en dues modalitats: *a*) les compostades únicament amb elements ceràmics (rajoles i teules) superposats i amb eixida (o volada) en la qual cada una surt més que la de baix, com en la casa de Xodos (figura 04); i *b*) la formada per dos materials bàsics emprats en les cobertes, la ceràmica i la fusta, com en les cases de Vistabella i Cabanes. En aquest cas, la fusta sempre serà el suport de base de les diferents filades –i volades– de ceràmica (rajoles i teules). Als ràfecs, l'element que sempre els distingeix, pel seu caràcter exorcitzador, és la pintura, els dibuixos o bé els textos que s'hi troben per la cara inferior (la que podem observar des del carrer).

Què hi queda a Xodos?

Malgrat l'estat de renovació i substitució urbana que ha sofert la localitat de Xodos⁸ en els darrers vint anys i, fonamentalment, en la substitució i impermeabilització de cobertes així com en la reforma de les façanes, hi resten

8. Tal com passa també a moltes de les poblacions veïnes (Vistabella, Atzeneta, Culla, Villahermosa...)



Figura 05. Carrer Pelaire

encara alguns elements emprats en la construcció, almenys en aquells edificis que no s'han renovat en aquests anys, encara que cal dir que alguna construcció reformada ha mantingut algun element constructiu sense ser-ne conscients els propietaris del significat protector d'aquests, tal vegada per considerar-los com un element decoratiu.

A Xodos, hi ha encara un xicotet repertori d'elements ceràmics que destaquen per sobre de les cobertes i per sota dels ràfecs; són els pocs atifells exorcitzadors visibles en la localitat i repartits per tot el nucli urbà. S'ha de dir que no disposen de cap tipus de protecció en les ordenances municipals sobre construcció. Més encara, resta evident que és molt poc el temps que els hi queda de vida, si no es posa remei, en cas de no conferir-los cap tipus de protecció, com podria ser el que fa referència als panells ceràmics anterior a l'any 1945,⁹ o bé amb les ordenances municipals.

Espantabruixes

Hi ha un reduït nombre d'espantabruixes bàsicament als edificis que envolten la vila; a dins, quasi no se'n veuen. En trobem als carrers de Pelaire i de les Creus, a la plaça de la Font i al carrer del Calvari. En el nostre cas,

9. Llei 5/2007 de 9 de febrer, de modificació de la Llei 4/1998 del Patrimoni Cultural Valencià.



Figura 06. Volada emblanquinada



Figura 07. Volada emblanquinada a mitges



Figura 08. Volada emblanquinada una part i tota pintada l'altra



Figura 09. Volada simple pintada de blanc

els espantabruixes reconeguts ho són d'una sola peça amb la variant als afores del poble –carrer del Calvari– amb una peça ceràmica plana posada de cantell.

Volades pintades

Els ràfecs pintats amb els triangles a sota –les característiques dents de llop– van desapareixent; primer, sota una mà de calç i, després, reformant la coberta. Només resten volades completes, amb tota la ceràmica pintada i vista, una al carrer de Pelaire, una altra al carrer de les Creus i, la que disposa de dibuixos, a la plaça de Sant Cristòfol. Amb la volada tapada parcialment per l'emblanquinat, trobem les dels carrers de les Creus, d'Enmig i de Pelaire. En altres edificacions, de segur que si rascàrem la pintura del ràfec, trobaríem a sota més rajoles pintades, tal vegada amb altres dibuixos i grafismes, tal vegada com els d'Atzeneta o Vistabella. El color més emprat és el roig sobre la ceràmica o en blanc, en reserva, pintant l'exterior del triangle.

Altres pobles veïns

Molt a prop de Xodos, a les poblacions que l'envolten, hi ha un ric i variat mostrari de les maneres de construir i protegir els habitatges, així com dels elements que ho conformaven, i ens poden servir de referència, a més de significar que eren elements de la construcció d'edificis comuns a tota la comarca i altres poblacions veïnes:

- Reixes a Vistabella. Destaca per les reixes amb elements protectors com ara caps de drac de l'any 1585.

- Alers a Vistabella. També hi ha ràfecs pintats amb base de fusta i acabats amb ceràmica (rajola i teula pintades).

- Alers a Atzeneta. Són significatius per la quantitat de variants pel que fa a les sortides de les rajoles i teules volades, però el que cal destacar més és la

Espantabruixes a Xodos



Figura 10. Carrer de les Creus



Figura 11. Carrer Pelaire



Figura 12. Plaça de la Font



Figura 13. Carrer Calvari

quantitat, varietat i qualitat de dibuixos i textos, així com els colors emprats (blanc, blau, roig, negre, verd...).

- Protectors en canals de coberta. A Benassal, hi ha encara un petit repertori de desguassos de les canals de la coberta fets amb planxa metàl·lica i de diversa configuració, però sempre amb aspecte d'animalons feréstecs.

- Protectors en xemeneies com ara a Benafigos, amb pedres punxegudes i també a cantarelles en cobertes.

Fotos i dibuixos de l'autor.

Castelló de la Plana, juliol de 2012

Algunes referències

ALLEPUZ, X. (2009). «El paisatge de la ramaderia a Vilafamés. Inventari d'arquitectures». *XII Jornades de la Plana de l'Arc*. Vilafamés.

APARICI, A. (1999). «Una xarxa que comunica mons desiguals». En *II Jornades Culturals de la Plana de l'Arc*. Vilafamés 1997. A. C. 'La Roca'.



Figura 14. Xodos. plaça de sant Cristòfol

- AA. DD. (2002). *Bruixes, fetilleres i fades*. Caixa de Catalunya. Edicions del País Valencià.
- CANER, P. *Inscripcions a les llandes i teules pintades a Calonge*.
- CASTALDO, L. (2009). *Les teules pintades, un patrimoni important*. III Jornades Sóller.
- COLL CONESA, J. (1996). «Les volades ceràmiques pintades ornamentals al País Valencià. Aproximació al cas de Castelló». *Scripta in honorem in Enrique A. Fabregat*.
- LLADÓ I FONT, J. (1989). «L'arquitectura rural i l'exorcització de sortilegis». *Fulls del Museu Arxiu de Santa Maria*.
- NAVARRO IBÁÑEZ, F. (2003). «Cuidando de mi casa y de mi gente: los elementos tradicionales de protección en Priego y su comarca». *Antiquitas*, núm 15.
- ROSAS, M (2005). «Rajoles, teules i taulells als edificis de Castelló de la Plana durant els segles XVI-XVII segons els documents de l'Arxiu Històric Municipal» a *BSCC*, LXXXI.

Edita: L'Argivello, associació cultural, Xodos. Disseny portada: Amat Bellés
Consell de redacció: Artur Aparici (director), Gustau Muñoz, Amat Sánchez, Carme Puig
Correcció lingüística: Cèsar Mateu
Imprimeix: Gràfiques Amat Gascón, S. L., carrer Lluçena, 29, Castelló de la Plana
Dipòsit legal: CS-239-2008
Foto portada: Mas de Sanaüja. Foto Max Taurus